

OILAVIY TARBIYANING NOMUTANOSIB USLUBLARI SHAROITIDA O‘SMIRLAR TAJOVUZKORLIGINING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK BASHORATCHILARI

Jusipbekova Bayansuluv Timurovna

Aniq va Ijtimoiy fanlar universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: *Mazkur tadqiqot o‘smirlar o‘rtasidagi destruktiv xulq-atvor determinantlarini tahlil qilishga, bunda oilaviy mikromuhit ta’sirini verifikatsiya qilishga bag‘ishlangan. Fanlararo yondashuv doirasida ota-ona tarbiyasining o‘ziga xos uslublari va pubertat davrida tajovuzkor xulq-atvor shakllarining namoyon bo‘lish xavfi o‘rtasidagi sabab-oqibat bog‘liqliklari ko‘rib chiqiladi. Validatsiya qilingan vositalar va matematik-statistik tahlil usullarini (IBM SPSS Statistics) qo‘llash orqali olingan empirik ma’lumotlar asosida oila ichidagi o‘zaro munosabatlarning sifat ko‘rsatkichlari oilaning tarkibiy to‘liqligi kabi rasmiy belgidan ustun turishi isbotlangan. O‘smir agressiyasining asosiy prediktorlari sifatida avtoritar giperijtimoiylashuv, shuningdek, otaning funksional chetlashuvi fonida onaning ambivalent va liberal-indifferent tarbiya modellari namoyon bo‘lishi aniqlangan. Ishning ilmiy yangiligi ota-ona e’tiborini jalb qilish vositasi sifatida destruktiv xulq-atvor modellarini o‘zlashtirish (interiorizatsiya) mexanizmlarining asoslab berilganidan iborat. Tadqiqotning amaliy ahamiyati olingan natijalardan voyaga yetmaganlarning ijtimoiy moslasha olmasligining (dezadaptatsiyasining) oldini olishga qaratilgan tabaqalashtirilgan psixologik-pedagogik dasturlarni ishlab chiqishda foydalanish mumkinligidadir.*

Kalit so‘zlar: *o‘smirlik tajovuzi, destruktiv xulq-atvor, oilaviy mikromuhit, ota-ona tarbiyasi uslublari, ota-ona va bola munosabatlari, pubertat davri, psixologik determinatsiya, deviantlik prediktorlari, ijtimoiy moslashuv, preventiv strategiyalar.*

O‘smirlar muhitidagi destruktiv xulq-atvor muammosi zamonaviy psixologik-pedagogik bilimlar doirasida chuqur nazariy tushuntirishni talab qiladigan fundamental fanlararo vazifadir. Zamonaviy ilmiy diskurs deviantlikning etiologik omillarini tekshirish (verifikatsiya) va uning jamiyatga tizimli beqarorlashtiruvchi ta’sirini tahlil qilishga qaratilgan. Tajovuzkor xulq-atvor andozalari (patternlar) nafaqat shaxsni jarohatlaydi, balki ijtimoiy keskinlikni ham qo‘zg‘atadi: o‘smirlar taqlid mexanizmlari orqali va huquqiy nigilizm sharoitida o‘zaro ta’sirning buzg‘unchi modellarini ichkilashtiradi (interiorizatsiya) va qayta tiklaydi (reproduksiya).

Ilmiy konsensusga (A. Bandura, K. Lorens, Z. Freyd, A. A. Rean va b.) ko‘ra, destruktiv ko‘rinishlarning eng yuqori cho‘qqisi balog‘at (pubertat) davriga to‘g‘ri kelib, biologik omillar va ijtimoiy sharoitlar sinergiyasi bilan belgilanadi. Oilaviy tarbiyaning disfunktsional uslublari (A. E. Lichko, E. G. Eydemiller) va shaxsning o‘ziga xos individual-tipologik xususiyatlari (L. Berkovits, S. N. Enikolopov) tajovuzkorlikning asosiy turtkisi (triggeri) hisoblanadi. Demak, o‘smirlik deviantligi shaxsiy va muhitga oid prediktorlarning murakkab integratsiyasi bilan bog‘liq ko‘p omilli hodisadir.

O‘smirlar tajovuzkorligi determinantlarini ilmiy anglash samarali preventiv strategiyalarni ishlab chiqishning fundamental shartidir. Oilaviy mikromuhit yetakchi etiologik omil sifatida namoyon bo‘ladi: ota-ona va farzand o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir andozalari ijtimoiy munosabatlarning barqaror kognitiv-xulq-atvor modellari sifatida ichkilashtiriladi. Aynan oila muhitida shaxsning subyekt sifatidagi faolligi, muloqotga ochiqligi va empatiya darajasi o‘rtasidagi muvozanatni belgilovchi ijtimoiy idrok vektorlari shakllanadi (kristallashadi).

S. L. Sibiryakovning tadqiqotlariga ko‘ra, deviantlikning asosiy prediktorlari ota-ona mehrining (affiliatsiya) yetishmasligi va oila tizimining kogerentligi pastligidir. Ota-ona tomonidan rad etilish hodisasi va hissiy deprivatsiya shaxsning chuqur deformatsiyalariga turtki bo‘ladi. Zamonaviy empirik ma’lumotlar voyaga yetmaganlarning tajovuzkorligi bilan oiladagi ziddiyatlilik, avtoritar boshqaruv uslubi hamda tarbiyaviy amaliyotlarning haddan tashqari qat’iyligi bilan tavsiflanuvchi destruktiv muhit o‘rtasida barqaror korrelyatsiya mavjudligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning amaliy yo‘nalishi balog‘at davrida tajovuzkor andozalarning shakllanishiga oila ichidagi omillar ta’sirini izohlash zarurati bilan belgilanadi. Ilmiy qiziqish ota-ona tarbiyasining o‘ziga xos uslublari va deviant xulq-atvorning namoyon bo‘lish xavfi o‘rtasidagi sababiy aloqalarni verifikatsiya qilishga qaratilgan. Ishning metodologik majmuasi chuqur nazariy tahlil va validatsiyalangan instrumentariyni: Bass-Darki so‘rovnomasi, “Tajovuzkor xulq-atvor” metodikasi, shuningdek, A. Y. Varga, V. V. Stolin va S. Stepanovanning diagnostik modellarini qo‘llashni o‘zida jamlagan integrativ yondashuvga asoslanadi. Natijalarning yuqori ishonchliligi va reprezentativligi ma’lumotlarni IBM SPSS Statistics V.19 dasturiy muhitida matematik-statistik qayta ishlash orqali ta’minlangan. 28 ta oila (42 nafar ota-ona va 28 nafar o‘smir) qamrab olingan empirik bosqichda tanlanma tarkibiy yaxlitlik va ijtimoiy farovonlik mezonlari bo‘yicha klasterlashtirildi. Bog‘liqlik jadvallarini tahlil qilish usulidan foydalanish oilaviy mikromuhit sifati va voyaga yetmaganlarning destruktiv reaksiyalarga moyilligi o‘rtasida statistik ahamiyatga molik bog‘liqlikni aniqlashga imkon berdi, bu esa o‘smirlarda shaxsiy deformatsiyalar shakllanish jarayonida oilaviy determinatsiyaning hal qiluvchi rolini tasdiqlaydi.

Konstruktiv-barqaror oilalarda o‘smirlarning destruktiv faolligiga liberal va indifferent andozalarni o‘zida mujassam etgan ambivalent onalik uslubi katalizator vazifasini o‘taydi. Sanksiyalarning stoxastik xarakteri va otaning ishtiroki yetishmasligi doimiy frustratsiyani keltirib chiqaradi, shu bilan birga, funksional oilalarda respondentlarning 54 foizi tajovuzkorlikning minimal darajasini namoyon etadi. Noto‘liq oilalarning destruktiv mikromuhitida jismoniy va verbal tajovuzkorlik ko‘rsatkichlari kritik darajaga (56% gacha) yetadi va bu yerda deviant ko‘rinishlar ota-ona e’tiborini jalb qilishning o‘ziga xos mexanizmiga aylanadi. O‘smirlar tajovuzkorligini determinatsiya qilish jarayonida o‘zaro ta’sirning sifat xususiyatlari oilaning formal tuzilmasidan ustun turishi empirik jihatdan verifikatsiya qilingan. A. Y. Varga va V. V. Stolin diagnostikasiga ko‘ra, disfunktsional to‘liq oilalarda rad etish va avtoritar giperijtimoiylashuv andozalari ustunlik qiladi. Chiziqli regressiv tahlil o‘smirlarning tajovuzkor niyatlari haddan tashqari sanksiyalar qo‘llash, ularning dolzarb ehtiyojlarini e’tiborsiz qoldirish va ona tomonidan o‘zining salbiy shaxsiy xususiyatlarini

bolaga proyeksiya qilishi bilan belgilanilishini tasdiqlaydi, bu esa avtoritar nazoratni barqaror negativizmning triggeriga aylantiradi.

Disfunktsional oilaviy tizimlarda otaning roli funktsional marginallik va befarqlik bilan tavsiflanadi, bu esa uning bolaning xulq-atvor strategiyalarini shakllantirishga sezilarli ta’sir ko’rsatish imkoniyatini yo’qqa chiqaradi. Ota ta’siri va o’smirlar agressivligi o’rtasida statistik ahamiyatga ega korrelyatsiya yetishmasligi otalarning tarbiyadan chetlashgani bilan izohlanadi. Pirson bo’yicha korrelyatsion tahlil liberal-indifferent xulq-atvor qoliplari, shafqatsiz munosabat va shaxsning anomal sotsializatsiyasi o’rtasida barqaror bog’liqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Ye. P. Ilin va P. A. Kovalevlarning ma’lumotlariga ko’ra, respondentlarning 49 foizida to’g’ridan-to’g’ri agressiyaning kritik darajasi tashxislangan; jismoniy (45%) va verbal (42%) agressiyaning yuqori indeklari o’smirlar muhitni subyektiv tarzda o’zgartirish uchun destruktiv taktikalardan foydalanishini ko’rsatadi. Umumlashtirib aytganda, destruktiv bola-ota-ona munosabatlari o’smirlar davridagi deviantlikning fundamental prediktori bo’lib xizmat qiladi, bunda otaning passiv pozitsiyasi fonida agressiv modellarning genezisiga onaning hissasi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Xulosa: Empirik natijalar o’smirlar agressivligi va oiladagi mikrosotsial muhitning o’ziga xosligi o’rtasida statistik jihatdan ahamiyatli korrelyatsiya mavjudligini tasdiqlaydi. Oilaviy tizimning tarkibiy tuzilishi deviantlikning asosiy etiologik omili ekanligi aniqlandi. Tarbiya strategiyalarining tabaqalanishi agressiv ustanovkalarining katalizatorlari bo’lgan ota-ona munosabati qoliplarini aniqlash imkonini berdi: repressiv nazorat va liberal-indifferent modellar destruktiv xulq-atvor namoyon bo’lishining bevosita prediktorlari hisoblanadi.

Bunda agressiya genezisiga onaning tarbiyasi dominant ta’sir ko’rsatadi va bu ta’sir ota funktsional jihatdan chetlashgan sharoitda yanada kuchayadi. O’smirning emotsional sohasini barqarorlashtirishda “ota-ona – bola” diadasidagi affektiv jalb etilganlik va konstruktiv muloqot himoya vazifasini bajaradi. Voyaga yetmaganlarning ijtimoiy dezadaptatsiyasi xavfini minimallashtirish uchun ota-onalikning individual uslublarini korreksiya qilishga qaratilgan tabaqalashtirilgan profilaktika dasturlarini joriy etish zarurati asoslab berildi.

ADABIYOTLAR:

1. Богданова, М.В., Игошина, Н.С. Роль матери в формировании психологических защит у часто и длительно больных детей. Вестник Тюменского государственного университета. Гуманитарные исследования / М.В. Богданова, Н.С. Игошина // Вестник Тюменского государственного университета. - 2011. - № 9. - С.232-240.

2. Истратова, О.Н. Семейное несчастье как социально-психологическая проблема. Известия Южного федерального университета. Технические науки / О.Н. Истратова // Новости Южного федерального университета. Технические науки. - 2013. № 10. С 242-249.

3. Конева О.Б. Неблагополучная семья и девиантное поведение: социально-психологические признаки. Вестник Челябинского государственного университета / О.Б. Конева // Вестник Челябинского государственного университета. - 2009. - № 14 (152). - С. 44-50.

4.Kengesbayevich, R. M. (2025). PERSONAL VALUES IN THE STRUCTURE OF SPIRITUAL AND MORAL EDUCATION. *AMERICAN JOURNAL OF MULTIDISCIPLINARY BULLETIN*, 3(1), 1-4.